

Invigning av utställningen "Bokens väg till Finland"
i Det kongelige Bibliotek, Köpenhamn den 7 november 1988:

Ur bokens historia i Finland

af overbibliotekar Esko Häkli, Helsingfors Universitetsbibliotek

När den första boken, som trycktes på finsk beställning, utkom hösten 1488, hade den litterära kulturen i Finland - på samma sätt som överallt i Europa - redan en lång utveckling bakom sig. Även om Finland låg långt borta från den europeiska civilisationens centra, finns det belägg på existensen av bibliotek i landet redan från 1200-talet. Den första till namnet kända boken ägdes av den finska kyrkans mäktiga biskop Thomas. År 1248 donerade han boken tillsammans med sitt övriga bibliotek till dominikankonventet i Sigtuna, och boken bevaras nu i Uppsala universitetsbibliotek.

Finland hade under medeltiden livliga förbindelser med det kontinentala Europa. Ett stort antal unga finska män studerade vid de bästa europeiska universiteten, först i Paris och sedan från slutet av 1300-talet vid tyska universitet. Dessa intensiva studier bedrevs ej enbart av kärlek till kunskapen. Kyrkans ledning i Finland hade ocks andra motiv. Den ville värna sig emot lyckosökare vid kurian i Rom, som försökte lägga beslag på de ledande tjänsterna i Åbo utan någon som helst avsikt att själv sköta dem. Genom att försäkra sig om att alltid ha tillgång till högt utbildade landsmän från det egna stiftet lyckades kyrkoledningen utomordentligt bra i denna sin strävan.

Man har beräknat att Finland omkring år 1570 hade ett invånarantal på ca 300.000 personer; under medeltiden var antalet givetvis lägre. Trots, att en så fåtalig befolkning byggde åt sig 75 stora gråstenskyrkor och förmådde sända närmare 50 unga män till utländska universitet, var existensvillkoren för en mera utvecklade litterär kultur dock hårda. Jämfört med de flesta andra länderna i Europa fanns det i Finland ej heller någon högadel, som skulle ha upprätthållit en hovkultur. Denna bakgrund gör sig i själva verket gällande ännu i dagens Finland, som av historiska skäl är mera egalitärt än de flesta andra länderna.

Under medeltiden hade Finland en mycket begränsad egen litterär produktion. Det mest kända namnet var Jöns Budde, som kan sägas vara Finlands första till namnet kända författare, född i det svenskspråkiga Österbotten. Han verkade som munk i birgittinerklostret i Nådendal och var bl.a. den första som översatte enstaka bibliska böcker i sin helhet till svenska. Av Buddes produktion har bara ett band bevarats, den s.k. Jöns Buddes bok, som förvaras i det Kungliga biblioteket i Stockholm.

Efter reformationens införande utsattes de medeltida boksamlingarna i Finland för en systematisk förintelse. Pergamentböckerna revs sönder och användes som pärmar eller förstärkningar av pärmar på de skatteböcker, som fogdarna på Gustav Vasas befallning måste sända till kungens kansli. Dessa fragment av Finlands medeltida litteratur uppdagades i början av 1840-talet och sammanfördes till en enhetlig samling bestående av ca 10.000 fragment från ca 1.500 olika böcker. Samlingen förvaras i Helsingfors universitetsbibliotek.

Missale Aboense är en foliant på 550 sidor som trycktes i ca 120 exemplar både på papper och på pergament. I fråga om typografin hör boken fortfarande till de finaste tryckalstren i Finland. Den beställdes av Konrad Bitz, biskop i Åbo stift. För det fattiga Finland var det en otrolig prestation att låta trycka ett eget missale; det fanns två stift (Linköping och Skara) i Sverige som inte kunde åstadkomma ett eget missale. Konrad Bitz var en av det svenska rikets centrala politiska gestalter; vi känner honom som en anhängare av den danske unionskonungen Kristian I och följaktligen som motståndare till ärkebiskop Jöns i Uppsala. Konrad Bitz inledde i sitt stift en intensiv period av förnyelse, en av de viktigaste i Finlands medeltida historia. På grund av sitt deltagande i rikets politik och blodutgjutelser i samband med den blev han tvungen att hos påven anhålla om absolution.

Tryckaren av *Missale Aboense*, Bartholomaeus Ghotan, var välkänd i alla Östersjöländerna. Han var i ordningsföljden den andra boktryckaren i Sverige och verkade från hösten 1486 till hösten 1487 i Stockholm. *Missale Aboense* trycktes i Lübeck, dit Ghotan överraskande hade återvänt hösten 1487. Han hade möjligtvis fått uppdraget att trycka missalet redan under sin vistelse i Stockholm, men kunde genomföra arbetet först i Lübeck.

Det enda bevarade originalexemplaret av *Missale Aboense* på pergament förvaras i Det kongelige Bibliotek i Köpenhamn; i Finland har endast pappersexemplar bevarats. De existerande pergamentexemplaren i Finland har sammanställts ur fragment.

Före Ghotan hade Johann Snell tryckt de första böckerna i Sverige. Snell hade först av biskop Karl Rönnow kallats till Odense, där han bl.a. tryckte *Breviarium Ottoniense* och på egen bekostnad en latinsk berättelse om Tur-

karnas belägring av Rhodos. Både Snell och Ghotan kom från Lübeck. Ghotan flyttade sommaren 1493 på inbjudan av Ivan III till Ryssland, där han senast hösten 1496 miste sitt liv.

Den andra boken som trycktes för Finlands räkning var *Manuale seu Exequiale Aboense*, en handbok för kyrkliga förrättningar, som utkom år 1522 i Laurentius Stuchs officin i Halberstadt i Tyskland. Boken hade beställts av biskopen i Åbo Arvid Kurck, som knappast torde ha hunnit se boken. I unionstriderna mellan Gustav Vasa och Kristian II hade Kurck anslutit sig till Gustav Vasa och blev 1522 tvungen att fly från Åbo. Under denna flykt drunknade han utanför Sveriges kust. Handboken försvann efter reformationen så totalt, att man först på 1840-talet, i samband med de tidigare omtalade fragmentfynden, upptäckte bokens existens och ur fragment kunde sammanställa ett exemplar av den.

En av reformationens grundtankar var, att Bibeln bör vara tillgänglig på folkets språk. Därför sändes Michael Agricola år 1536 till Wittenberg, där han studerade bland annat under ledning av Luther och Melanchthon. Agricola har en omfattande litterär produktion på finska; sammanlagt består den av 2.400 sidor i tryck. Först publicerade han en abc-bok, *Abckiria* år 1543 och boken utkom i totalt tre upplagor (1551 och 1559). *Nya testamentet* utkom på finska år 1548 och av *Gamla testamentet* hann Agricola under åren 1551-52 utge nästan en fjärdedel i tre band. Förutom kyrkohandböcker sammanställde Agricola en omfattande bönebok, *Rucouskiria Bibliasta*, på 877 sidor som utkom 1544.

Michael Agricola (ca. 1510-1557) kallas Finlands reformator, men han har också tilldelats hedersbenämningen det "finska skriftspråkets fader". Hans inflytande på det finska språkets ordförråd är fortfarande kännbart. Han har använt totalt 8.500 finska ord, av vilka han säkert själv har skapat en ansevärd del. Av dessa ord ingår inte mindre än 4.500 fortfarande i den finska som talas i dag.

Agricola var en förmedlare också på ett annat sätt. Han räddade av den katolska tradition, som hade präglat det andliga livet i Finland under 400 år, mer än vad man vanligen är böjd att föreställa sig. Som ett exempel på Agricolas förfarande kan vi ta hans bönebok. Där har Agricola översatt stora delar ur *Missale Aboense*, som allts genom Agricolas förmedling på detta sätt direkt överfördes till landets lutherska tradition. Om man bortser från Gustav Vasas våldsamma politik, kan man utan vidare säga, att reformationen genomfördes i Finland på ett försonligare sätt än i många andra länder.

År 1640 fick Finland ett eget universitet som grundades i Åbo. Genom universitetet fick man år 1642 också ett eget boktryckeri. Före detta hade re-

dan en anseelig mängd böcker tryckts för Finlands räkning, men själva tryckeriarbetet utfördes ännu huvudsakligen i rikets huvudstad Stockholm. Från utgivandet av Missale Aboense 1488 till 1642, då det första egna tryckeriet grundades, utkom totalt 250 skrifter, som räknas till Finlands litteratur; av dessa var 56 avfattade på finska, de övriga på svenska och på latin.

Det var i och för sig inte överraskande, att så få publikationer trycktes för Finland. Men boktryckeriverksamheten kom inte heller i Sverige ordentligt i gång före det första decenniet av 1600-talet. T. ex. år 1552 utkom i hela det Svenska riket endast två skrifter, båda utgivna på finska av Michael Agricola. Mot slutet av 1500-talet, under Johan III:s tid, upplevde kulturlivet i Sverige en period av förfall. I hela riket fanns det endast en boktryckare, Andreas Gutterwitz, som också hör till den danska boktryckerihistorian. Han hade år 1574 tillsammans med Johann Stöckelmann flyttat från Rostock till Köpenhamn, där Stöckelmann blev universitetets boktryckare. Efter Stöckelmanns död var Gutterwitz närmare 10 år verksam som universitetsboktryckare i Köpenhamn innan han 1583 flyttade till Sverige.

Det egna tryckeriet var för det unga universitetet Åbo knappast något glädjeämne. Det var illa utrustat och universitetets försök att hos konungen utverka ekonomiskt bistånd rönt ingen framgång. Man ansåg sig vara tvungen att på alla möjliga sätt slå vakt om tryckeriets och universitetets intressen. När Karl X Gustav hösten 1658 förberedde ett angrepp mot Köpenhamn, besökte universitetets prokansler, biskop Johannes Terserus från Åbo, kungen på Kronoborgs slott. I den skrivelse som Terserus lämnade till kungen uttalades förhoppningen, att "ther then högste Gudh ähn ytterligare välssigner H:s Kongl. M:ttz segerselle vapn, och giffver Kiöpenhamn vthj H:s M:ttts händer, H:s Kongl. M:tt ville t ihogkomma Academien i Åboo medh något tryck, så väll som Bibliothek". Terserus kunde rapportera till konsistoriet i Åbo, att denna begäran "lät Hans Kongl. Maj:t sigh väl behaga och badh migh förtöfva på några veckor, att thär Gudh ville lyckan gifva, finge jagh straxt affhämta både Tryck och Böcker".

Lyckan stod emellertid inte den segerrika konungen bi denna gång, men tyvärr ej heller staden Köpenhamn som ett par decennier senare måste uppleva en katastrofal brand.

Den kulturella odlingen hade av historiska skäl koncentrerats till Sydvästra Finland, till Åbo med omnejden. Gustav Vasa var av allt att döma rädd för,

att biskopen i Åbo, som traditionellt samtidigt var biskop över hela Finland, skulle bli ett hot mot det centralistiska kungaväldet. Därför delade konungen Finland mot Agricolas vilja, i två stift. Östra Finland fick sitt biskopssäte i Viborg med Agricolas rival Paul Juusten som biskop. Viborg började utvecklas mer och mer till ett centrum för landets östra delar.

Den magnifika första upplagan av Bibeln på finska, *BIBLIA: Se on Coco Pyh Ramattu*, som utkom år 1642 och som ännu måste tryckas i Stockholm vid Heinrich Kaysers berömda tryckeri, försökte språkligt överbrygga de olika finska dialekterna; skillnaderna mellan öst och väst var stora och den egentliga striden mellan dessa språkområden fördes så sent som under den senare hälften av 1800-talet. Översättningskommittén, som svarade för språkdräkten i 1642 års Bibel, hade uttryckligen fått order om att skriva god och tydlig finska, som kunde förstås av landets alla invånare.

Medan Åbo redan på 1660-talet hade två boktryckerier fick Viborg på slutet av 1680-talet sitt första tryckeri. Det grundades av biskop Petrus Bång, som för eftervärlden kanske är bäst känd som en förfäktare av den Rudbeckianska skolan: Sverige hade blivit en europeisk stormakt och en stormakt behövde ocks en magnifik historia. Bång försökte i en stort upplagd historisk framställning (*Priscorum Sveogothorum ecclesia, 1672-75*) bevisa att Sveogothien hade bosättning redan före syndafloden och att själva Adam hade vistats där för att undervisa landets invånare i den gudomliga sanningen. Noak i sin tur hade, enligt Bång, två gånger besökt Sveogothien, som beboddes av efterkommande till hans äldsta son. När Salomo byggde templet i Jerusalem sände han sina båtar till Ophir efter guld. Enligt Bång sände han ocks fartyg till Sverige för att avhämta koppar och järn som var nödvändiga för bygget. Visserligen kunde Bång ingenstans i den Heliga Skriften hitta belägg för detta påstående, men ssom han konstaterar, fanns där ej heller någonting som motsäger detta.

Viborg ockuperades under det stora nordiska kriget 1710, och det lilla tryckeriet måste upphöra med sin verksamhet. När Viborg med sin omgivning vid fredsslutet i Nystad 1721 annekterades till Ryssland föll det Bångska tryckeriet i glömska och dess alster hör till de mest sällsynta i Finlands bokhistoria. Efter 1721 och i synnerhet efter 1743 då gränsen mellan Sverige och Ryssland förskjöts ännu mer västerut, ungefär hundra kilometer öster om Borgå, kunde man ännu i viss utsträckning överskrida gränsen och t.ex. studera i Åbo. Men allt oftare for unga män från det s.k. Gamla Finland till Estland, där ocks böcker började tryckas för Gamla Finlands behov. Det mest berömda verket är säkert den finska Bibeln som år 1777 trycktes i Reval och som ända fram till det andra världskriget i Sydöstra Finland betraktades som den enda äkta Bibeln.

Efter fredsslutet 1743 fick Finland uppleva en markant ekonomisk högkonjunktur som också syntes i universitetets verksamhet. Akademien i Åbo ägde flera lärda av europeiskt mått. Linnés lärjunge Pehr Kalm var känd långt utanför landets gränser för sin detaljerade reseskildring från Norra Amerika, och hans många vetenskapliga publikationer recenserades regelbundet i lärda tyska referatorgan. Ett annat namn var Pehr Adrian Gadd, och också kemisten Johan Gadolin började sin vetenskapliga verksamhet under den senare hälften av 1700-talet. Han kallades till Göttingen som den berömda Gmelins efterträdare men föredrog att stanna hemma. Den stridbare filosofen och naturvetaren Peter Forsskål, som var hemma från Helsingfors, betraktades som den mest begåvade elev som Linné någonsin hade haft. Hans vetenskapliga bana blev tyvärr alltför kort. Han deltog i Carsten Niebuhrs expedition "till det lyckliga Arabien", men överlevde inte denna resa. Niebuhr har efteråt, på 1770-talet i Köpenhamn, publicerat hans viktigaste naturvetenskapliga verk.

Bland humanisterna var Henrik Gabriel Porthan utan tvivel den viktigaste. Han uppfostrade flera generationer präster och tjänstemän inte enbart på hög vetenskaplig nivå utan också i en patriotisk anda, som utgjorde fundamentet för ett nationellt uppvaknande under den förra hälften av 1800-talet.

Den litteratur, som under 1600- och 1700-talet utgavs i Finland, var för det mesta religiös, ifall det inte var fråga om akademiska avhandlingar. Detta gäller i synnerhet den finskspråkiga litteraturen. Om vi ser på mera världslig litteratur kan vi konstatera, att t.ex. för folkdiktning började man i större omfattning intressera sig först på slutet av 1700-talet, då Henrik Gabriel Porthan 1766-78 publicerade sitt omfattande verk *De poesi Fennica*. Metrum, som härstammade från folkdiktningen och som sedan har blivit känt som Kalevala-versmått, blev det allena rådande. Detta versmått fick sitt genom-brott i Matias Salamnius' stora messiad *Ilo-Laulu Jesuxesta* från år 1690. Detta diktverk trycktes inom en kort tid i 16 upplagor och blev själva verket en beståndsdel av den muntligt traderade folkpoesin. Genom förmedling av folkliga runosångare har några verser av Salamnius poem t.o.m hamnat i Kalevala!

Början till den finskspråkiga profana litteraturen var tidningen *Suomenkieliset Tieto-Sanommat*, som utkom år 1776 två gånger i månaden. Tidningen kunde i brist på abonnenter leva bara ett knappt år. Under den svenska tiden fram till 1809 publicerades i Finland endast en profan diktsamling på finska, Gabriel Calamnius *Wähäinen Cocous Suomalaisista Runoista* och detta skedde så sent som 1755.

Redan före den första tidningen på finska hade man i Åbo år 1771 startat en tidning på svenska under namn *Tidningar utgifne av et Sällskap i Åbo*. Bakom tidningen stod det s.k. Aurora-sällskapet med Henrik Gabriel Porthan i spetsen, åtföljd av hans elev, professorn och poeten Frans Mikael Franzén (1722-1847).]

Mängden av litteratur började i Finland öka först under 1700-talets senare hälft. Det akademiska trycket utgavs fortfarande mestadels på latin, men för övrigt utkom majoriteten av den litteratur som utgavs i Finland vid denna tid på svenska. Man har uppskattat, att före Åbo brand år 1827 hade i Finland totalt 20.000 olika publikationer kommit ut, ettbladstryck som kungörelser och förordningar medräknade. Av dessa 20.000 skrifter var ca. 8.500 böcker och självständiga broschyrer, 4.500 akademiska dissertationer och drygt 6.000 offentliga publikationer såsom lagar, förordningar osv.

Tittar vi på den språkliga indelningen kan vi konstatera att antalet finskspråkiga skrifter var ungefär 2.500. På latin hade publicerats dubbelt så mycket, ca. 5.000 skrifter, medan resten hade svenska som sitt språk. Den finskspråkiga litteraturen uppnådde inom bokproduktionen först på 1880-talet samma siffror som den svenskspråkiga. I dag, då invånarantalet i Finland är något under 5 miljoner, utkommer på bokmarknaden årligen ca 9.000 verk, av vilka 7.000 är på finska och ca 600 på svenska; resten är utgivna på olika främmande språk.

